

Джерело: Політологія. Книга перша: Політика та суспільство. Книга друга: Держава і суспільство / За ред. Колодій А.– 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. – Розділи 8, 9. – С. 275-308.

Глава 9. ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ.

З цієї теми Ви дізнаєтесь:

- як і під впливом чого формуються політичні ідеології;
- які є підходи до пояснення суті ідеології та джерел її формування;
- про критерії класифікації ідеологій;
- про функції та особливості ідеологічних доктрин;
- про зміст і особливості ідеології лібералізму на різних історичних етапах;
- про характер зв'язку інших ідеологій сучасності з ідеологією лібералізму;
- про зміст і різновиди консерватизму;
- про передумови виникнення та основні течії соціалізму і комунізму;
- про ідеологію націоналізму та її доктринальні різновиди;
- про суть ідеологій фашизму, ісламізму, фемінізму, енвайронменталізму.

9.1. Політична ідеологія: походження та суспільна роль.

Сутність ідеології Як і наука, ідеологія належить до теоретичної свідомості, але на відміну від науки, в ній обов'язковим є ціннісний момент, поєднання знань і вірувань, причому частка вірувань буває різною залежно від типу ідеології. Якщо ідеологія раціоналістична — вона може бути більш наукова; якщо ірраціональна, то може базуватись майже виключно на міфах, забобонах, та інших ірраціональних аргументах.

|| *Ідеологія — це теоретично узагальнена система поглядів і переконань стосовно суспільства, в якій теоретичне та емпіричне знання переплітається з віруваннями і ціннісними орієнтаціями.*

Питання про природу, джерела та сфери застосування Підходи до розуміння політичних ідеологій є дискусійним у сучасній політології. Існує ідеології як фономена декілька концепцій, з допомогою яких вчені намагаються суспільно-полі- пояснити, коли й чому виникають ідеології, яка їх суспільна роль тичного життя та наскільки адекватно вони відображають дійсність. В залежності від відповіді на ці запитання, ідеологіям дають позитивну чи негативну оцінку, певним чином окреслюють перспективи їх існування у майбутньому.

Концепції походження і суті ідеологій

- I. Інтерпретація ідеології як форми віровчення, що служить інструментом обґрунтування і захисту панівних суспільних інтересів.** Ідеологія тлумачиться як *неадекватне* відображення дійсності, система суб'єктивних, апріорно заданих цінностей, сукупність далеких від науки ідей, які *свідомо приховують істинний стан справ у суспільстві*.
- II. Концепція “напруги”,** пов'язує виникнення ідеологій з критичними моментами у розвитку суспільств, коли нагромаджуються нерозв'язані суспільні проблеми і виникає потреба в концепціях, які пропонують альтернативні способи їх вирішення.
- III. Функціональний підхід** розглядає ідеології як інструмент соціальної інтеграції (О. Лемберг, Т. Парсонс). Ідеологія, згідно такого підходу, це соціальні *погляди, що визнаються великою кількістю людей і об'єднують їх у спільноті*.
- IV. Концепція ідеології як інструмента обґрунтування групових інтересів та мобілізації людей на їх захист.** Вона стверджує, що ідеологія є *систематизованим, теоретично опрацьованим відображенням специфічних поглядів, цінностей та інтересів класів, соціальних верств, націй, конфесій та інших суспільних груп, коли ті включаються в політичний процес, стають суб'єктами політики*.

Кожна концепція має право на існування, відображаючи певні аспекти формування та функціонування ідеологій або особливості їх певних типів. Але жодна з них сама по собі не охоплює усього розмаїття факторів, що спричиняються до виникнення широкого спектра ідеологій та їх зростаючої або затухаючої популярності.

У випадку першого з перерахованих підходів, якого дотримувались такі видатні соціологи як М. Вебер, К. Мангейм, Е. Дюркгейм (а також К. Маркс, котрий своє власне вчення вважав, до речі, не ідеологією, а наукою), ідеологіями, по-суті, вважаються тільки державні апологетичні¹ концепції. Саме в межах такої інтерпретації в кінці 50-х років ХХ ст. зародилась (а протягом 70-х років поступово згасла) концепція деідеологізації,

¹ Від. грецького: *apologia* — захист, виправдання; відвертий, беззастережний захист певних положень, відносин тощо.

згідно якої західні суспільства визнавались деідеологізованими і стверджувалось, що такими ж мали стати і тодішні комуністичні системи — в міру їх технологічного розвитку і модернізації суспільних відносин. Історія однак не підтвердила цього передбачення і самі західні держави від де-ідеологізації перейшли до ре-ідеологізації, визнавши, що ідеології виконують не лише функцію підтримки існуючого політичного режиму, а й нормативно-орієнтуючу та інтегруючу функції, важливі для різних групових суб'єктів політики і суспільства в цілому.

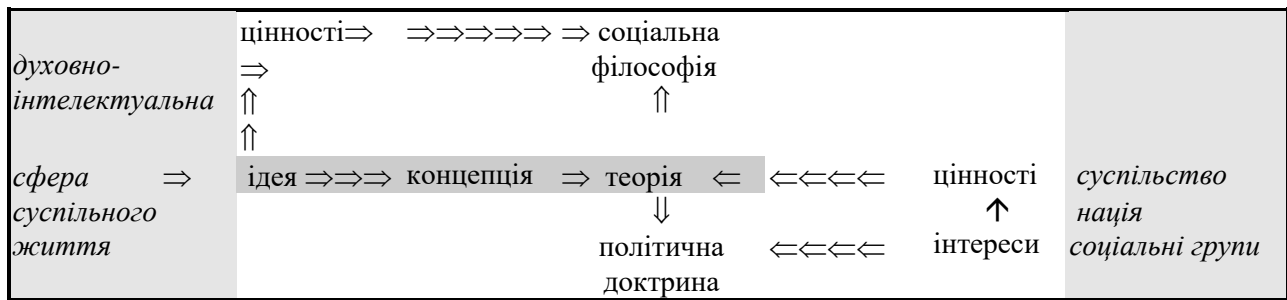
Стосовно двох наступних підходів можна сказати, що ідеології справді найчастіше формуються у кризові періоди суспільного розвитку, коли наростають нерозв'язані проблеми. Вони справді відіграють інтегруючу функцію щодо людей, які їх дотримуються. Але чому ідеологій так багато і чому вони пропонують саме такі, а не інші альтернативи суспільного розвитку? Чому, зрештою, ці альтернативи знаходять відгук серед тих чи інших верств населення або й цілих народів? Відповісти на ці питання можна лише поєднавши II і III підходи з IV-м, який тлумачить ідеології, як теоретичне узагальнення поглядів на суспільний розвиток і суспільні проблеми через призму групових (класових — у марксизмі) інтересів. Останній підхід є найуживанішим, і з ним можна цілком погодитись, якщо розглядати його як доповнення до попередніх трьох підходів.

Слід також зауважити, що прив'язка ідеологій до групових (класових) інтересів не може бути надто жорсткою. Адже формулювання ідеологій — це інтелектуальна робота, яку виконують люди, котрі 1) творять еліту націй і намагаються (в переважній більшості) виступати від імені цілого народу; 2) творці ідеологій спираються на теоретичний багаж попередніх поколінь і перебувають в інтелектуальній “залежності” від нього. Тому, навіть виникаючи у зв'язку з потребою обґрунтування певних групових інтересів або висловлення суто класового світобачення, ідеологія включає в себе вартісні оцінки існуючих проблем та можливих способів їх розв'язання з позицій добра і зла, чеснот та вад, моральності та аморальності. Тобто, вона вводить уявлення груп, спільнот або й цілих суспільств у нормативне русло. Внаслідок цього, принаймні, деякі з ідеологій, як наприклад, лібералізм, з часом перетворюються на цілу *світоглядну систему* (соціальну філософію), якої, в періоди її розквіту, дотримується ледь не все освічене суспільство. З іншого боку, є ідеології, які взагалі важко пов'язати з певними класовими завданнями. Вони є не стільки ідеологіями, скільки життєвою позицією, що спочатку базується не на теорії, а на здоровому глузді і лише з часом формує певну теоретичну базу (консерватизм).

Специфіка групових інтересів і соціального контексту, в якому вони мають реалізовуватись, обумовлюють *орієнтацію теоретичної схеми на якусь основну, центральну ідею*, що відіграє в кожній ідеології системоутворюючу роль. Для лібералізму такою є ідея непорушності прав і свобод особи, для націоналізму — національна ідея (ідея політичного та духовного самоствердження народу), для соціалізму — соціальна ідея (захисту матеріальних інтересів трудових класів та розширення їх життєвих можливостей), для фемінізму — це рівноправність, забезпечення рівних можливостей жінок з чоловіками і т.д.

Отже, ідеології є різні, шляхи формування їх також різні, а значить і роль окремих чинників та складників цих ідеологій може бути адекватно оцінена лише на основі врахування усіх чотирьох викладених вище підходів до їх розуміння. Слабкість марксистського тлумачення ідеології — не в наголосі на класових інтересах, а в тому, що автори ідей та теорій, що служили підвалинами ідеологічних доктрин, зображались у марксизмі “слугами” класів, які просто ставали “на позиції” певного, чітко визначеного класу та “обслуговували його інтереси”. Насправді народження ідеологій має значно складнішу схему, яка в спрощеному, але все ж таки, сподіваємось, наочному вигляді може бути представлена приблизно так, як це показано на **таблиці 9.1**.

Формування ідеологічних систем та рівні їх функціонування

Політична ідеологія починається з *політичної ідеї*, яка представляє собою ідеальний образ соціальної дійсності і/або план політичної діяльності. Розвиваючись, політична ідея прагне одержати статус теорії. Спочатку вона стає основою політичної гіпотези. *Гіпотеза дозволяє висловити передбачення* про внутрішні зв'язки суспільно-політичних явищ, і до певної міри обґрунтувати їх фактичними даними, пояснити ймовірні ідеологічні і політичні явища та передбачити нові. В міру нагромадження знань, гіпотеза перетворюється в концепцію політичного розвитку. Політична *концепція* — це форма знання, в якій змістовно виражено *цілісне розуміння об'єкта пізнання* (хоч неповне, схематичне). Перехід від вивчення окремих властивостей політичних процесів до *системного пізнання цих явищ* приводить до побудови *політичної теорії*.

Сформована теорія може переходити на рівень *соціальної філософії*, якщо вона сполучається з інтелектуально-духовними надбаннями попередніх поколінь даного народу чи даної цивілізації. Або ж вона використовується як *політична доктрина* певної групи, класу, якщо концентрує увагу на їхніх групових інтересах та на цінностях, що безпосередньо з цих інтересів випливають. Нарешті, вона може бути *втіленою в певні суспільні інститути*. Відомо, що колишні комуністичні суспільства будувалися згідно ідеологічних схем. Але це не єдиний приклад. Американська конституція, так само як і політичні інститути інших демократичних держав є втіленням ідей лібералізму, а пізніше — соціал-демократизму. Різниця тільки в тому, що комуністична ідеологія нав'язувалась суспільству силою, через терор і насильство, у той час як ліберальні та соціал-демократичні ідеології здобули перемогу на основі змагальності і консенсусу.

Отже, розрізняють наступні рівні функціонування ідеологій:

Теоретико-концептуальний, на якому формулюються основні положення, що розкривають інтереси, суспільно-політичні цінності та цілі певного класу, верстви, нації, держави.

Програмно-політичний, на якому соціально-філософські принципи та ідеали переводяться в програми, гасла та вимоги політичної еліти, що стимулюють політичну активність мас і складають ідейну основу для прийняття управлінських рішень. Ідеології в таких випадках набувають форми доктрин, які використовуються партіями та іншими політичними і громадськими об'єднаннями для мобілізації підтримки з боку певних суспільних груп або всього суспільства.

Актуалізований рівень політичної ідеології характеризує певний ступінь практичного освоєння суспільством принципів тієї чи іншої ідеології: втілення її принципів і завдань у формах політичної участі людей та в інститутах соціальної практики. Цей рівень може бути представлений цілим спектром варіацій інтеріоризації ідеології: від легкої зміни суспільних поглядів людей до сприйняття ними ідеології як свого світоглядного орієнтира, переходу ідеології на рівень політичної культури.

Виконуючи свої політичні функції, ідеологія намагається згуртувати, об'єднати суспільство або на підставі інтересів якоїсь групи (наприклад, середнього класу, громадян корінної національності), або на ґрунті свідомо сформульованих цілей, що не спираються на певні соціально-економічні страти групи населення (наприклад, ідеологія анархізму, нацизму і т.п.). Здатність реально об'єднати населення буде безпосередньо залежати від того, наскільки постулати ідеології відповідають повсякденним поглядам людей та їх уявленням про бажаний стиль життя, а також від того, чи знайде вона адекватні рівню суспільної свідомості форми подачі своїх теоретичних аргументів.

Як складова частина політичної культури ідеологія надає значимості інституційним відносинам, пояснює політичні реальності. Вона постачає категорії і поняття, за допомогою яких обґрунтовуються чи відкидаються ті або інші політичні інститути, дії, політичні курси і т.п. Ідеологія, значною мірою, визначає артикуляцію інтересів, в ході якої активні учасники політики, в т.ч. різноманітні виразники політичної суб'єктності нації, формулюють свої вимоги відповідно до їх інтересів, переносючи ці інтереси у сферу політики.

Чи є ідеологічний вплив вирішальним з точки зору напрямку розвитку того чи іншого суспільства — на цю тему тривають дискусії з того часу, як МАКС ВЕБЕР написав книгу *“Протестантська етика і дух капіталізму”*, в якій він спростовує марксистський погляд на причини суспільних змін. Маркс вважав, що їх зумовлюють економічні чинники (зміни у продуктивних силах та виробничих відносинах), а ідеології тільки відображають ці зміни та змальовують їх у вигідному для правлячих еліт вигляді. М. Вебер на прикладі Великої Британії показав дієву роль ідейних переконань і цінностей, стверджуючи, що протестантська етика не тільки передувала капіталізму, але й у певному розумінні уможливила його утвердження.

Так чи інакше, політична ідеологія є невід'ємною частиною життя кожної нації чи будь-якого іншого групового суб'єкта політики. Ідеологічні цінності є необхідною умовою володарювання і легітимізації політичної влади і тому складають один з найістотніших компонентів політичної системи. Неідеологічна політика — це беззбройна політика. Адже здобуття влади і визначення та проведення певних політичних курсів здійснюється не тільки завдяки політичним діям, за допомогою яких оволодівають державним апаратом, але й завдяки довготривалій ідеологічній підготовчій роботі в громадянському суспільстві (А. де-Бенуа). В часи реформування суспільств гостро відчувається потреба у розробці нових концепцій політичного розвитку. На сучасному етапі Україні потребує альтернативних концепцій розвитку політичної системи, громадянського суспільства, консолідації (“побудови”) політичної української нації, вироблення основних напрямків економічної, соціальної, культурної, етнічної політики. Відсутність збалансованої стратегічної концепції подальшого соціально-політичного розвитку прирікає політичних лідерів на блукання.

За змістом і спрямованістю своїх головних ідей і цінностей ідеології бувають *прогресивними і реакційними, демократичними і тоталітарними, релігійними і світськими*; за методами їх обґрунтування — *раціональними та ірраціональними*; за об'єктом впливу та межами поширення — *універсальними та партикулярними*². Універсальними ідеологіями є християнство — воно звертається до всіх віруючих, гуманізм — відстоює загальнолюдські інтереси, а партикулярними є расизм — звертається до привілейної раси, комунізм — до пролетаріату. Практично кожна з ідеологій може бути охарактеризована за всіма цими параметрами у певних, як правило, сталих комбінаціях. Наприклад, прогресивна, демократична, раціональна, універсальна ідеологія гуманізму. Або:

---

² Від лат. *particula* — частина, частка; партикулярний — відокремлений, такий, що стосується часткових, а не загальних (універсальних) цінностей та інтересів.

реакційна, тоталітарна, ірраціональна, партикулярна ідеологія фашизму. Є ідеології, що містять в собі суперечливі характеристики, а також такі, що використовують гуманістичні прогресивні ідеї в демагогічних цілях, для прикриття істинної сутності цих ідеологій.

Якщо ідеологія спирається на досягнення науки і відповідає життєвим реаліям, то вона здатна відігравати конструктивну роль в житті суспільства, сприяючи здійсненню ефективної внутрішньої і зовнішньої політики. Однак, згідно сучасних демократичних уявлень формування конструктивних ідеологій можливе тільки на засадах ідеологічного плюралізму. Одержавлена ідеологія, ідеологічний монізм³ виявляються не тільки антигуманними і антидемократичними, але й, врешті-решт, безплідними. Орієнтація на таку ідеологію, незалежно від того, чи її мета — комуністичне суспільство, чи всесвітнє панування арійської раси чи щось інше — веде до руйнування соціуму, до національної катастрофи.

Як органічна складова політичної суб'єктності тієї чи іншої спільноти або групи інтересів, ідеологія втілюється у відповідних суспільно-політичних доктринах⁴, які складають ідейну основу платформ політичних партій і суспільно-політичних рухів. В них відображене таке бачення суспільного і державного устрою, яке відповідає інтересам макрогруп, що стоять за тими чи іншими партіями і рухами.

Мета доктрин — перетворити ідеологію на інструмент політики в руках даного конкретного суб'єкта (нації чи держави, партії чи лідера). В основі доктрин лежать різні світоглядні позиції, різні методи пізнання світу, пошуки шляхів його вдосконалення. Функціональна роль суспільно-політичних доктрин, полягає, насамперед, у тому, що вони визначають політичний курс, стратегію і тактику тих чи інших партій і суспільно-політичних рухів, їхню мету і способи політичної діяльності. Проблема владних відносин і механізмів у доктринах розглядається з точки зору досягнення певних політичних інтересів, утвердження і зміцнення адекватного цим інтересам суспільного, в тому числі державного устрою. Кожна з них включає в себе, з тими або іншими наголосами, основні суспільно-політичні цінності, погляди і настанови щодо оптимальної організації економіки та інших сфер суспільного життя. Їх складовою є також певна концепція політики, що в нормативному плані відображає певний тип взаємодії особи, суспільства і держави, визначає шляхи і засоби досягнення політичних цілей. Саме політичні доктрини визначають електоральну поведінку громадян, які оцінюють їх з позицій власних і загальносуспільних інтересів, а також (у країнах з високою політичною культурою) з позицій загальнолюдських цінностей, демократії і гуманізму. Якість суспільно-політичних доктрин є відображенням зрілості політичного суб'єкта, раціональності та конструктивізму тієї ідеології, на яку він спирається.

Доктрина завжди вужча, ніж ідеологічна концепція в цілому чи соціально-філософська система, на якій вона базується; в рамках однієї ідеологічної течії (системи) може бути декілька доктрин, що відрізняються баченням шляхів досягнення цілей і цінностей, що містяться в даній ідеології, допустимих і бажаних методів боротьби за ці цілі тощо. В цих питаннях вони можуть бути навіть протилежними й ворогуючими, як наприклад право-радикальна й ліберальна доктрини націоналізму. Тільки політична практика може дати остаточну відповідь на те, які з цих доктрин життєздатні і відповідають потребам суспільного прогресу.

9. 2. Сучасні світові ідеології.

Найпоширенішими в демократичному світі нині є ліберальна і консервативна ідеології. Це пов'язано з тим, що вони підтримують цінності і поняття, які створюють

---

³ Від лат. *mono* — один.

⁴ Лат. *doctrina* — вчення.

грунт для демократичної організації влади в суспільстві. Значного розповсюдження набули також *соціалізм і комунізм*, з якими пов'язують захист інтересів найменш забезпечених класів, і *націоналізм* — ідеологія націй, що борються за своє політичне самоствердження. Набирають сили *фемінізм*, який обґрунтовує рівність прав жінок з чоловіками та *енвайронменталізм*, що обґрунтовує пріоритетність захисту навколишнього природного середовища. Менш популярними є праворадикальні течії: *національний екстремізм*, *фашизм*, *ісламізм* (ісламський фундаменталізм).

Лібералізм⁵ — дуже широке поняття, зміст якого інтерпретувався по-різному в різні історичні епохи. Щонайменше можна виділити три послідовні ступені у його розвитку: класичний лібералізм (XVIII–XIX ст.), модернізований або перехідний лібералізм кінця XIX — початку XX ст. (його ще називають неолібералізмом) та сучасний соціальний лібералізм.

Ідеологія лібералізму базується на двох важливих світоглядних передумовах: уявленні про **первинність і природність індивідуальних прав, потреб та інтересів і на визнанні необхідності нормативного їх регулювання**. Головні ідеї класичного лібералізму були сформульовані ще у XVII–XVIII ст. у творах Джона Лока, Адама Сміта, Ієремії Бентама, Джеймса Міля, Джона Стюарта Міля,⁶ а також американських просвітників: Бенджаміна Франкліна, Томаса Джефферсона, Джеймса Медісона, які відомі як автори “Федераліста” і “Декларації незалежності” і як батьки-засновники американської незалежної держави, активні учасники Конституційного конвенту.

Небезпідставним є твердження, що лібералізм — “це західне за своїм походженням світобачення” (Енциклопедія Британіка), або, ще точніше, що за своїми джерелами він є продукт англійської економічної та політичної історії. Проте у соціальній філософії лібералізму чітко вирізняються **дві етичні течії**, одна з яких розвинулась з філософії І. Канта, а інша — з теорії Дж. С. Мілля. Міль розвивав ідеї англійського утилітаризму, і з його точки зору свобода і справедливість мають цінність настільки, наскільки вони сприяють добробуту і щастю людини. Для Канта обидві цінності мають *трансцендентний*⁷ зміст.

У політиці ж лібералізм невіддільний від сучасних уявлень про демократичний устрій і правову державу. Від початку його існування, лібералізові притаманні універсальність, відкритість і гнучкість. Завдяки цим якостям він зміг суттєво змінити свій зміст протягом останніх двох століть. Його властивістю є також толерантність і повага до інших думок та позицій, завдяки чому його пов'язують з поміркованістю в політиці, захистом прав меншин, боротьбою проти смертної кари і іншими гуманними рухами і програмами.

Лібералізм має також свої концепції міжнародних стосунків: у XIX ст. це була досить наївна концепція Манчестерської школи про те, що вільна торгівля між державами сама собою приведе до миру, а також більш обґрунтована концепція Канта про досягнення загального миру і відвернення війн шляхом встановлення республіканської форми правління. Ідеї Канта у XX ст. розвивав американський президент Вудро Вільсон і вони лягли в основу офіційно прийнятого у США уявлення про міжнародну місію цієї держави — оборони миру шляхом підтримання демократичних форм правління в інших країнах світу.

⁵ Від лат. *liberalis* — вільний.

⁶ Див.: Дж. Локк. “Второй трактат о государственном управлении”. — Избр. филос. произв. в 2-х томах. — М., 1960. С.1 - 137; А. Смит. “Исследование о природе и причинах богатства народов”. — М. 1962; І. Бентам. “Вступ до принципів моралі і законодавства”; “Теорія законодавства”; Дж. С. Міль. “Принципи політичної економії”; “Про свободу”; “Міркування про про представницьке врядування”.

⁷ Від лат. *transcendens (transcendentis)* — той що виходить за межі; у даному випадку — той, що перебуває поза межами свідомості і пізнання, непізнаний.

Оскільки *первісне значення терміну лібералізм — вільнодумство*, в деспотичних країнах, чи то в царській Росії, чи в більшовицькому СРСР, не було ґрунту для повноцінного розвитку ліберально-демократичних ідей та інститутів. Ставлення до лібералізму було переважно негативним (Ленін називав його не інакше як ”гнилим лібералізмом”), та й сам лібералізм часто-густо набував гротескних форм, як середовище пустопорожніх балачок і “прекраснодушного мечтання”. Проте вже цар Олександр І, що вважав себе реформатором, побажав бачити перекладеними російською мовою твори І. Бентама і вони були видані в 3-х томах під назвою: “Рассуждение о гражданском и уголовном законодательстве”. Більшого розповсюдження ліберальні ідеї набувають в Російській імперії з останньої чверті ХІХ ст. Певний внесок в їх розвиток П. І. Новгородцев, Б. Н. Чичерін, С. Й. Гессен. Вони обґрунтовували ліберальні ідеї про безумовну і абсолютну цінність життя, свободи і незалежності людини в її взаємостосунках з державою і суспільством; підкреслювали важливість державного гарантування правової і соціально-політичної захищеності людини, її творчої свободи.

Багато теоретиків тогочасного лібералізму були українцями або походили з України. Це, зокрема, Л. Й. Петражицький, М. Драгоманов, Б. Кістяківський. Український лібералізм акцентував увагу на питаннях гарантування природних людських і громадянських прав, поваги громадян до закону і їх взаємної поваги один до одного, окреслював сферу законодавчо регламентованої діяльності держави. “При безправності особи, — підкреслював Богдан Кістяківський (1868-1920) — можуть процвітати лише адміністративне свавілля і поліцейське насилля”⁸. Невтручання влади у сферу громадянського суспільства, встановлення (через визнання невід’ємних прав особистості) певних меж діяльності владних структур вчений розглядав як один з провідних принципів побудови правової держави, а саму правову державу вважав вищою формою державного буття, що його виробило людство. За виразом відомого історика і політолога І. Лисяка-Рудницького, він був з плеяди тих вчених українського походження, що працювали в російських університетах, видавали свої праці російською мовою, але підтримували контакт з національним рухом. Як філософ і як правник Б. Кістяківський плідно працював в галузі методологічних досліджень соціальних наук та теорії права.

На перший погляд може здатися, що ідеологія лібералізму, яка обґрунтовує пріоритетність індивідуальних прав та свобод особи, є ідеологією окремих індивідів, а не суспільних груп. При історичному підході, однак, виявляється, що, як і будь-яка інша ідеологія, лібералізм з’являється на світ лише тоді, коли складається достатньо чисельна верства людей, спільним інтересом якої якраз і є особиста свобода (включно з свободою володіння і примноження приватної власності), правова рівність та захищеність індивіда від втручання з боку держави. Все інше — матеріальну захищеність, культурну ідентичність ці люди або вже мають, або у них є шанс порівняно легко здобути ці цінності, або вони відступають на деякий час у їхній свідомості перед економічними пріоритетами. Не випадково, ліберал у розумінні багатьох авторів — це передусім економічна людина.

Сказане можна проілюструвати не лише на історичних прикладах, пов’язаних із становленням капіталізму в Європі, але й на прикладі формування ліберальних рухів і партій у посткомуністичних країнах. Їх утворюють і до них входять передусім власники значних капіталів, що зуміли тим чи іншим способом їх створити в хаосі перехідних відносин і тепер мають на меті їх захист та примноження. Напевне, можна стверджувати, що лібералізм — це ідеологія забезпечених і сильних, тих, хто не потребує захисту. Саме цим можна пояснити постійну *схильність лібералів до підкреслення формальних принципів рівності та свободи на шкоду реальній оцінці становища тієї чи іншої групи, а значить — і індивідів, які її складають*, в умовах конкретного суспільства. Це стосується, передусім, класичного лібералізму, який має чималі заслуги в утвердженні в західних країнах ринкової

---

⁸ Кістяковский Б.А. Государство правовое и социалистическое // Вопросы философии. 1990. № 6. — С. 145.

економіки, ліберальних і ліберально-демократичних режимів та правової держави. Однак на його рахунок не лише здобутки, але і втрати. Зокрема, притаманний йому формальний підхід до прав і свобод людини, абстрагування від її соціальних можливостей і потреб призвів до народження великої кількості розмаїтих течій соціалізму і комунізму у ХІХ ст., частина з яких так дорого коштували людству, особливо на східно-європейських та азійських теренах.

Класичні ліберальні принципи необмеженого володіння приватною власністю, вільного підприємництва, рівності, первинності прав і свобод людини сформувалися в період становлення капіталізму і були впливовими до останньої чверті ХІХ ст. У цей період лібералізм з пересторогою ставився до держави; він заперечував соціальні гасла і протистояв соціалізму як ідеологія класів і груп, що покладаються виключно на індивідуальні здібності і старання людини. Його гаслом був індивідуалізм. Однак, уже в кінці ХІХ—поч. ХХ ст. лібералізм входить у новий етап свого розвитку; виникає так званий *“неолібералізм”*. Цей перехідний, модернізований лібералізм, що займає проміжне становище між класичним і *сучасним соціальним лібералізмом*, відроджує аристотелівський погляд на зв’язок етики й політики та на позитивні моральні функції держави. У ХХ ст. відбувається його поступова соціалізація, аж до теорії справедливості ДЖОНА РОУЛЗА, яка, не відкидаючи ідеалу особистої свободи, стверджує, що *“справедливість є першим достоїнством соціальних інститутів, так само як правда — системи думання”*. Недоторканність кожної особи базується на справедливості.⁹

Сутність ліберальної концепції справедливості Джона Роулза

- ◆ Змістом справедливості є відповідність соціальних інститутів таким принципам:
  - 1) рівної наділеності усіх людей базовими правами та обов’язками, головним серед яких є рівна свобода для всіх;
  - 2) допустимості з точки зору справедливості тільки таких форм соціальної нерівності, які приносять користь кожному, а особливо тим членам суспільства, котрі перебувають у найменш вигідному становищі.¹⁰
- ◆ *“Всі цінності: свобода і (соціальні) можливості, доходи і багатство, а також підстави для самоповаги повинні бути розподілені рівномірно, окрім тих випадків, коли нерівний розподіл котроїсь із цих цінностей або їх усіх приносить користь кожному”*. *“Несправедливість, таким чином, це просто нерівність, яка не є вигідною для всіх”*.¹¹

У такому варіанті сучасний соціальний (*“ревізійністський”*, на відміну від *“класичного”*) лібералізм служить теоретичним обґрунтуванням політики держави загального добробуту. Серед найвизначніших теоретиків сучасного лібералізму слід назвати таких мислителів ХХ ст. як Карл Поппер, Джон Роулз, Джон Гелбрейт, Лестер Туров, Артур Шлезінгер, Ернест Геллнер та інші. Сучасна ж версія класичного лібералізму — лібертаризм (з його монетаристською складовою стосовно економіки), представниками якого є Ф. Гайєк, М. Фрідмен, Р. Нозік, справедливіше буде кваліфікувати як різновид консерватизму.

Лібералізм завжди піддавався критиці тими ідеологами та політиками, які вважали його половинчастим, непевним і недостатньо жорстким вченням. Його **критиками справа** були: *консерватизм* який вважав, що лібералізм недооцінює мораль і значення колективної солідарності, не враховує того, що *“індивід”* є продуктом соціальних

⁹ *John Rawls*. A Theory of Justice. Cambridge (Mass.): The Belknap Press of Harvard University Press, 21st printing, 1995. — P. 3.

¹⁰ *Ibid.* — P. 14-15.

¹¹ *Ibid.* — P. 62.

обставин; він також стверджував, що світ лібералізму бездушний; *інстинктивізм* та *віталізм*, які утверджували думку про пріоритетність життєвої енергії, дії, “чину” перед мораллю і законами, зображали лібералізм як занадто соціальне вчення, що висуває усілякі моральні обмеження і заважає індивідам жити у згоді зі своїми (глибоко інстинктивними) бажаннями, визначаючи відповідно до них свої власні цілі. Останні дві ідеологічні течії послужили філософсько-теоретичним підґрунтям для розмаїтих праворадикальних доктрин ХХ ст., а їх прихильники, як показала історія, попали, в основному, на Нюрнберзький процес як підсудні.

Критиками лібералізму зліва були *соціалісти* різних напрямків і, зокрема, *марксистський комунізм*. Всі вони розглядали суспільство як силу, що незмінно домінує над індивідом і має необмежену владу над його поведінкою. Зупинимося на детальнішій характеристиці цих ідеологій, що сформувалися, з одного боку, у протиборстві, а з іншого — під впливом лібералізму.

Термін “консерватизм” вперше вжив у післяреволюційній Франції, назвавши цим словом свій журнал, письменник і політичний діяч Ф. Шатобріан, прихильник консервативного романтизму, що оспівував старі часи й аристократичне суспільство. У політиці він був прихильником реставрації монархії (династії Бурбонів). Тому термін “консерватизм” означав спочатку “феодально-аристократичну реакцію на французьку революцію”, критику ліберальних ідей: природних прав людини, суспільного договору, розподілу влади, республіканської форми правління, вільного підприємництва” — з позицій аристократії, яка протиставляла їм силу релігійної традиції, божественне право монарха на владу, непохитність привілеїв вищих класів.

В основні ідеології консерватизму на першому етапі її розвитку були:

1. уявлення про суспільство як про гармонійно функціонуючий соціальний організм;
2. переконання, що справжній зміст людському існуванню надає не суспільно-політична активність, а християнська смиренність і покора;
3. ідея про те, що людина у своїх вчинках повинна керуватися не власними бажаннями та спонуканими, а існуючими в суспільстві законами та звичаями.

З цих загальних уявлень виводилась низка вужчих і конкретних більш постулатів, як-от:

- суспільство не утворене на основі договору, а дане від бога;
- воно є первинним по відношенню до держави і в його основі лежать морально-релігійні принципи;
- політика повинна підкорятися нормам моралі;
- окрім законів, суспільством керують звички, емоції;
- нації як і люди наділені незмінними “характерами”;
- людська природа переповнена злими намірами;
- людський розум слабкий і немічний;
- права людини підпорядковані її обов’язкам;
- демократичне правління неможливе, бо маси ірраціональні і зобов’язані підкорятися еліті;
- еліта повинна правити на підставі традицій.

Всі ці ідеї практично однаковою мірою характеризують англійський, французький та німецький консерватизм ХІХ ст. У ХХ ст. його зміст, проте, кардинально міняється: консерватизм визнає капіталістичне суспільство і притаманну йому ліберально-демократичну форму правління, але виступає проти деяких його найновіших рис, особливо тих із них, котрі є втіленням поступок “масам”, до яких консерватизм продовжує ставитись зневажливо, відстоюючи нерівність, ієрархію, виключність прав еліти. Змістом консерватизму залишається визнання природної нерівності людей та ієрархічності побудови суспільства.

Не довіряючи людському розуму, консерватори засуджують спроби соціальної та політичної “інженерії”, з обережністю ставляться до суспільних змін. Вони захищають те, що колись критикували: вільний ринок, необмежене право володіння власністю, особисту свободу. Виступають проти державного регулювання економіки і перерозподілу національного доходу на користь бідніших верств суспільства. Англійський дослідник консерватизму О’Саллівен так резюмує їх позицію: “Головне завдання консерватизму сьогодні зводиться, говорячи кількома словами, до наступного: захищати політичну свободу і конституційне правління шляхом збереження вільної ринкової економіки”. Як завжди, консервативними цінностями залишаються **сім’я, релігія, мораль, традиція**.

Через те, що ідейний зміст консерватизму від поч. ХІХ до кінця ХХ ст. значно змінився, деякі дослідники пропонують розглядати його не як ідеологію, а як особливий спосіб думання, ідеалом для якого є статус-кво або колишній образ суспільства. Проте такий підхід видається не зовсім виправданим з таких причин:

- 1) змістовні трансформації властиві і іншим ідеологіям (лібералізму, соціалізму, націоналізму), які не є “вічними” категоріями, а видозмінюються від епохи до епохи, і від країни до країни. Ці видозміни набувають характеру доктринальних різновидностей тієї чи іншої ідеології;
- 2) кожна ідеологія, виконуючи функцію політичної доктрини, включає в себе 3 складові даного виду суспільної свідомості: а) засадничі цінності, що визначають її відмінність від інших ідеологій, і не міняються взагалі або міняються дуже мало; б) конкретні суспільно-політичні уявлення про “правильний” суспільний лад, які залежать від епохи та країни; в) уявлення про політичні цілі та про методи їх досягнення, які є різними у прихильників різних доктрин в навіть у межах тієї самої ідеології і того самого історичного періоду.

Американський історик і політолог К. РОССІТЕР підкреслює присутність низки постійних тем, які достатньо повно виражають суть консервативної свідомості ХХ ст.

До стійких засад сучасного консерватизму Клінтон Россітер відносить
визнання:
<ul style="list-style-type: none"> ◆ існування універсального морального порядку, який санкціонується та підтримується релігією; ◆ безнадійної недосконалості природи людини, її нерозумності та гріховності, що ховаються за фасадом цивілізованої поведінки; ◆ природної нерівності людей стосовно їх фізичного та розумового розвитку; ◆ необхідності поділу на класи і суспільні групи та нерозумності спроб соціального зрівняння за допомогою законів; ◆ надзвичайно важливої ролі приватної власності в забезпеченні особистої свободи і громадського порядку; ◆ ненадійності прогресу, а також того, що традиційні норми є головним рушієм того прогресу, якого здатне досягнути суспільство; ◆ необхідності участі аристократії в державному управлінні; ◆ обмеженості сфери людського розуму і, як наслідок, важливості традицій, інститутів, ритуалів, символів і, навіть, забобонів; ◆ схильності правлячої більшості до помилкових рішень і потенційної тиранії і, як наслідок, бажаність розподілу, обмеження і збалансованості політичної влади.

До доктринальних різновидностей сучасного консерватизму належать неоконсерватизм, традиціоналізм і лібертаризм.

☞ **Неоконсерватизм** є течією соціально-політичної думки США, що народилася з незгоди низки американських лібералів з надмірною, на їх погляд, “соціалізацією” лібералізму. Вони виступили з позицій:

- захисту вільного ринку і обмеження державного втручання в економіку;
- критики “великого уряду”, що перетворюється на неконтрольовану та надто дорогу машину, яка загрожує правам особи;
- елітизму й антиєгалітаризму, за невтручання держави в перерозподіл національного доходу на користь бідніших верств; за збереження нерівності і традиційної ролі еліт;
- протидії масовій, “ворожій” культурі, що перетворилася в антикультуру;
- захисту традиційних сімейних цінностей;
- зміцнення провідної ролі США у світі як головного захисника свободи і демократії.

Більшість його найвідоміших представників у США — Д. Мойніхен, Д. Белл, І. Крістол; у Європі — Р. Дарендорф — це колишні ліберали, що зневірилися у можливостях соціальної політики урядів і перейшли на бік консерватизму, заявивши, що лібералізм себе вичерпав і настала ера постлібералізму.

☞ **Традиціоналізм** апелює до таких фундаментальних цінностей консерватизму як повага до авторитетів, суспільної ієрархії, дисципліни, моралі, правил поведінки та обов’язків індивіда перед суспільством, що урівноважують його права. Він закликає повернутися до традиційних опор суспільності: сім’ї, релігії, громади.

☞ Головне в **лібертаризмі** — вимога повернення до вільного ринку та необмеженої свободи розпоряджатися власністю, радикального скорочення, а потім і повної ліквідації державного втручання в економіку. Це, так би мовити, “економічний консерватизм”, що використовує економічні ідеї класичного лібералізму за умов, коли вони стали виконувати консервативну функцію.

☞ Різновидом консерватизму є також **християнсько-демократична ідеологія**, розповсюджена у низці країн Західної Європи та Латинської Америки, а також у інших частинах світу. Її популярність зумовлена чутливістю громадян до індивідуально-етичних, ціннісно-культурних аргументів, які пов’язують демократичний розвиток з діяльністю вільних та рівноправних громадян, що керуються в своїй поведінці нормами релігійної моралі. Ідейну основу християнсько-демократичної ідеології складає синтез “світу любові” та “світу влади”, визнання унікальності та цінності людського існування, необхідності солідарних форм суспільної організації та зміцнення держави як гаранта свободи усіх громадян. Провідним принципом християнсько-демократичної ідеології є визнання залежності благополуччя кожної людини від процвітання суспільства і держави — і навпаки.

Соціалізм — одна з найпопулярніших ідейно-політичних течій XIX — XX ст., у якої було і є дуже багато гарячих прихильників і так само багато непримиренних противників — сформувався і поширився в XIX ст. як *реакція на односторонність лібералізму*. Захищаючи республіканську форму правління, конституційний лад і права людини, лібералізм, як уже зазначалося, підходив до трактування цих питань з формально-юридичної точки зору, ігноруючи зростаючу соціальну нерівність та проблеми бідніших суспільних верств. Соціалісти, натомість, **підкреслювали необхідність вирішення, як вони говорили, соціального питання**: захисту соціальних прав трудового населення, покращення їх матеріального становища, без чого ці люди були неспроможні скористатися наданими їм політичними правами і свободами. Тобто мова йшла, по-суті, про розширення сфери демократії, розповсюдження її принципів на все населення, включно з біднішою його частиною.

Соціалізм поділявся на безліч відгалужень, значна частина яких давно зійшла з політичної сцени і сьогодні представляє тільки історичний інтерес. Судити ж про соціалізм як “живу” ідеологію, що має значний вплив у сучасному світі, в цілому можна

маючи на увазі два найвідоміші його доктринальні різновиди: революційний марксизм (чи марксизм-ленінізм) і соціал-демократизм.

Марксизм був однією з найрадикальніших течій європейського соціалізму, яка злилася з комунізмом — мало впливовою, в основному змовницькою гілкою тодішнього робітничого руху, — увібрав його в себе, *доповнивши соціальні гасла боротьби за права трудящих, притаманні усім течіям соціалізму, утопією безкласового комуністичного майбутнього та революційним фанатизмом*. Особливість марксизму полягає у класовому підході до питання про суспільний, у тому числі й політичний устрій, у розгляді класової боротьби як рушійної сили історії, а держави — виключно як органу класового панування, в недооцінці, з цієї причини, напрацьованих попередніми поколіннями ідей, що торкалися механізмів організації демократичної влади, створення запобіжних заходів проти зловживання нею і проти перетворення законного правління в тиранію.

Всупереч цій європейській інтелектуальній традиції, політична ідеологія марксизму спиралась на концепцію **“диктатури пролетаріату”**, що була сформульована теоретиками цього, нібито єдиного наукового і водночас революційного соціалістичного вчення — К. МАРКСОМ І Ф. ЕНГЕЛЬСОМ. Марксистки розглядали пролетаріат як безумовно прогресивний клас, здатний покласти край усім формам експлуатації і насилля, і тому вбачали свою теоретичну і політичну мету в тому, щоб сприяти приходу цього класу до влади — під керівництвом комуністичної партії, “озброєної передовою суспільною теорією”, марксизмом.

Багато опонентів марксизму вже тоді вказували на небезпеку узурпації влади саме цією партією, на можливе увічнення “диктатури”, але не пролетаріату, а нової партійної бюрократії, що претендуватиме на знання “абсолютної істини” і вже тому здійснюватиме владу в деспотичній формі. Дуже влучними щодо цього були зауваження і прогнози сучасника К. Маркса і одного із лідерів І Інтернаціоналу, російського анархіста Михайла Бакуніна. Політичні аспекти вчення марксизму (його сподівання на насильницьке, через диктатуру пролетаріату, утвердження нового ладу, переоцінка ролі суспільної теорії в цих перетвореннях, вивищення робітничого класу понад селянством та інше) були неприйнятним і для наших видатних співвітчизників — Михайла Драгоманова та Івана Франка. Але революційні марксистки до критики не прислухались, наполягаючи на своєму, з їх точки зору “єдино вірному” розумінні суті і перспектив розвитку державності, що й привело, у підсумку, до утвердження антидемократичних, тоталітарних режимів у всіх країнах, де взяли гору рухи, що керувалися теорією диктатури пролетаріату (Росія, Китай, Куба та інші).

У кінці XIX–XX ст. радикальний марксизм здобув найбільшого прихильника в Росії в особі В. І. УЛЬЯНОВА, що увійшов в історію як ЛЕНІН, котрий вважав себе ортодоксальним, тобто правовірним марксистом. Завдяки політичній діяльності цієї людини “ідеї Маркса—Енгельса” були втілені (адекватно чи ні — це вже інше питання) у суспільну практику саме в той час, коли популярність революційного комунізму на Заході пішла на різкий спад. Це, звичайно, не дивно, адже Росія тільки розпочинала процес економічної модернізації і стояла на порозі політичної модернізації, на цілу епоху відстаючи від найрозвиненіших країн Європи. Грунт для революційних ідей і рухів на її теренах ще залишався благодатним.

У практичній політичній боротьбі Ленін був гнучким тактиком, бо мав добре відчуття політичного моменту, швидко вловлював зміни в суспільних настроях і орієнтаціях. Крім того, в ряді випадків (особливо напередодні і після захоплення влади більшовиками в жовтні 1917 р.) він показав себе не пов’язаним взятими раніше зобов’я-

заннями як щодо програми власних дій, так і щодо тих людей та партій (наприклад, партії соціалістів-революціонерів), котрі допомагали цю програму здійснювати. Фактично, Ленін спирався на гасло “мета виправдовує засоби”. У сукупності це й забезпечило йому успіх у здобутті влади.

Водночас, в галузі політичної теорії Ленін, парадоксальним чином, найбільше цінував ті ідеї марксизму, які на думку багатьох західних дослідників були найменш вартісними: *непримиренність класової боротьби, диктатуру пролетаріату* і т.п. Тому, наприклад, він наголошував на правомірності (а, можливо, й бажаності) громадянської війни, на недопустимості її морального осуду з точки зору марксизму¹²; з усією безпощадністю “розвінчував” тих соціалістів, які були на його думку недостатньо революційними або недостатньо “пролетарськими”; з нетерпимістю ставився до інших, ніж його власна, інтерпретацій суспільно-політичного розвитку.

Загалом, як ідеолог-марксист Ленін сповідував утопічні ліво-радикальні погляди. Про це свідчать його наміри (обгрунтовані в праці “Держава і революція”, 1917 р. та інших роботах) будувати робітничо-селянську державу у величезній, строкатій, напівпатріархальній, з низькою політичною культурою і деспотичними традиціями Росії на основі досвіду Паризької Комуні 1871 р. Цей, за оцінкою Маркса, прообраз пролетарської держави, проіснував усього 72 дні, причому в межах лише одного міста, і не якого-небудь, а столиці однієї з найрозвиненіших у політичному відношенні країн Європи, центра усіх революційних рухів і подій того періоду. Не дивно, що від намірів Леніна створити перехідну державу диктатури пролетаріату “без армії, без поліції.., без поставленого над народом чиновництва”¹³ не залишилось і сліду після здобуття влади. Була створена жорстока репресивна держава, від якої якої не було жодних шляхів до здійснення теоретичного постулату більшовиків про відмирання держави.¹⁴

Передреволюційні розмірковування Леніна про майбутнє держави, які інший лідер російської соціал-демократії В. Г. Плеханов назвав “маячнею”, “сумішшю анархізму з бланкізмом”, насправді не враховували ні особливостей соціальної структури і політичної культури Росії, ні тенденцій політичного розвитку інших країн (звідси надії на розгортання російської революції у світову), ні тих ідей світової політичної думки: про природу і форми влади, про зміну еліт, — які на той час уже стали надбанням політичної думки цивілізованих країн. Загалом можна сказати, що ленінізм як ідеологія і більшовизм як практичне застосування цієї ідеології були ліво-радикальною течією у марксизмі з елементами авантюризму. Вони могли отримати перемогу (хай і з застосуванням насилля) тільки у відсталій країні — з неписьменною більшістю населення, політичним безправ’ям, патріархальною політичною культурою. Зрозуміло, що добре закінчиться така авантюра не могла.

Тоталітарна ідеологія сталінського репресивно-командного соціалізму в суміші з великодержавним шовінізмом та мілітаризмом вже взагалі нічим не нагадувала соціальні ідеали європейських мислителів і навряд чи була “лівою” ідеологією. Американські дослідники К. Давіша і Б. Перротт трактують більшовицький соціалізм, особливо в сталінську епоху, як відбиток російських імперських амбіцій і стереотипів. “Незважаючи на своє грузинське походження, — пишуть автори, — Сталін зробив шовіністичне крило російського націоналізму головною опорою тоталітарної системи”. “Не інакше як іронією історії можна вважати те, що більшовики, які проголосили себе противниками будь-якого

---

12 Див.: *Ленін В.И.* Полн.сбор.соч. Т.14. - С.8.

13 Див.: *Ленін В.И.* Полн.сбор.соч. Т.31. - С.138.

14 Див. його працю “Держава і революція”, що була написана якраз напередодні більшовицького перевороту.

націоналізму і пророчили його швидке зникнення, в кінцевому підсумку самі стали носіями нової форми підтримуваного державою російського націоналізму”.¹⁵

Ідеї диктатури пролетаріату не визнавала жодна з Соціал-демократична немарксистських доктрин соціалізму. А пізніше і в середовищі ідеологія марксистів зародився так званий “ревізіонізм” або соціал-реформізм, який відрікся від цієї ідеї і поклав початок сучасним соціал-демократичним течіям у соціалізмі. Серед найвизначніших теоретиків соціал-реформізму у XIX ст. слід назвати ЕДУАРДА БЕРНШТЕЙНА, засновника ревізіоністської-демократичної течії в німецькому соціалізмі, що відмовилась від ідей класової боротьби і диктатури пролетаріату.

Хоч соціал-демократична ідеологія довгий час формувалася паралельно, часто переплітаючись концептуально і навіть організаційно з марксистським комунізмом, в кінці XIX ст. їх шляхи остаточно розійшлися. **Соціал-демократи**, яких ортодоксальні марксистки називали не інакше як “опортуністами”, прислужниками буржуазії тощо, *визнали безперспективність сподівань на пролетарську революцію, відмовилась від тези про класову боротьбу як рушійну силу історії і стала покладатися на етичний соціалізм і поступовий еволюційний рух у напрямку соціальної справедливості та рівності громадян незалежно від їх суспільного стану — при забезпеченні соціального та міждержавного миру.* По суті, в політичному відношенні вони стали на позиції лібералізму, доповнивши його ґрунтовною програмою соціальних реформ. В основі **теоретичної платформи** цієї ідеології лежать категорії:

- **свобода**, як можливість робити все, що не завдає шкоди іншим людям і не заборонено законом;
- **справедливість** як рівність життєвих можливостей для усіх громадян і турбота суспільства про найменш забезпечених та непрацевдатних;
- **солідарність** як можливість для людини, котру внаслідок життєвих обставин спіткала невдача, розраховувати на допомогу суспільства і держави.

Завдяки концепції “соціального партнерства”, яка замінила в ідеології демократичного соціалізму марксистську концепцію класової боротьби, соціал-демократія продемонструвала свої переваги перед комунізмом. Суспільства, в яких вона перебувала довгий час при владі — Австрія, Бельгія, Данія, Норвегія, Швеція та інші мають високий рівень і економічного розвитку, і захищеності усіх соціальних верств. Крах комуністичних режимів наприкінці 80-х років дещо послабив авторитет соціал-демократичної ідеології, яка сприймалася громадською думкою як споріднена з комунізмом, однак у більшості країн вона скоро відновила свій потенціал. Сучасний соціал-демократизм — це, по-суті, *ліберальний соціалізм*, який дуже близько стоїть до сучасного соціального лібералізму.

У складних відносинах з лібералізмом перебуває Ідеологія націоналізму націоналізм.

|| **Ідеологія націоналізму** обґрунтовує пріоритетність національних інтересів, формулює цілі і цінності нації як суб’єкта || політичного процесу, дійової особи історії.

Вона виникла в епоху становлення ліберальних національних держав і в певному розумінні є продовженням лібералізму, перенесенням його ідеалів на сферу національного життя. В одному з американських шкільних підручників зазначається: “Якщо ліберальні ідеї особистих прав застосувати до етнічних або расових груп, то тоді люди, що належать до цих груп матимуть право вирішувати, якими мають бути кордони їхніх держав та хто повинен ними правити”. А прагнення людей, що мають спільну мову, звичаї та інтереси, бути незалежними й вести свої справи як окрема нація, складають те, що називається

¹⁵ See: *Karen Dawisha & Bruce Parrott. Russia and the New States of Eurasia. The Politics of Upheaval.* — Cambridge, New York and Melbourne: Cambridge University Press. 1994. — P. 8.

націоналізмом.¹⁶ Інакше кажучи, націоналізм є не що інше як прагнення людей, що належать до однієї нації, захистити свої інтереси та “досягти умов, що дозволяли б їм прожити своє життя у згоді з власними бажаннями”¹⁷.

З іншого боку, ліберали часто атакують націоналізм як партикулярну ідеологію, як бунт проти розуму і відкритого суспільства, що апелює до минулого, до закладених в людині племінних інстинктів, до пристрастей і до забобонів, до ностальгійного бажання позбутися пов'язаного з лібералізмом тягаря індивідуальної відповідальності, яку націоналізм намагається замінити колективною або груповою відповідальністю (К. Поппер).¹⁸ Націоналізм звинувачують у нетерпимості, ксенофобії, пропагуванні національної виключності окремих народів, що врешті-решт призводить до міжнаціональних конфліктів і війн.

Негативне ставлення до націоналізму завжди було притаманне марксистам. Навіть саме почуття належності до нації вони розглядали як різновид фальшивої свідомості. Націоналізм тлумачився як ідеологія, створена буржуазією разом із залишками давньої аристократії для утримання і зміцнення своєї влади. Метою національної політики комуністичних партій проголошувалось подолання залишків “буржуазного націоналізму” в свідомості людей, зближення і злиття націй. Проте практика втілення таких поглядів виявилась парадоксальною. Професор Гарвардського університету РОМАН ШПОРЛЮК, маючи на увазі колишній СРСР, зазначає, що, ставши при владі, марксисты перетворили свою ідеологію на програму модернізації відсталого суспільства за допомогою сильної держави. По суті, більшовики використали відредагований марксизм для теоретичного обґрунтування захисту національних інтересів Росії, перетворили марксизм-ленінізм на варіант націоналізму.

Тут виникає інше важливе питання: питання ідеологічних коренів і причин міжнаціональної толерантності та нетолерантності. З одного боку нетолерантне ставлення до людей іншої раси, культури, етнічної приналежності часто буває пов'язане з ідеологічною заангажованістю, яка може перерости в фанатичний націоналізм. Саме з ідеологічних непорозумінь і претензій “зустрічних” націоналізмів часто починаються конфлікти між націями. Але буває й інакше: спроби політичного самоствердження націй наштовхується на стіну упередженого ставлення саме через страх перед “націоналізмом”, який зусиллями переважно імперських народів перетворився на жупел, що використовується для придушення національно-визвольних рухів.

Комуністична система, з якої виходять народи Центральної, Південної та Східної Європи культивувала *ідеологічний монізм* (“загнали коней всіх до стайні і стали коні одностайні”) і возвеличувала нетерпимість — до “класових ворогів” і “буржуазних націоналістів”. Непримиренність, войовничість тлумачили як найвище достоїнство людини. У міжнаціональних стосунках насаджувався казенний інтернаціоналізм, який нерідко пропагували люди, що боялись зізнатись у своїй національній приналежності, не кажучи вже про національний патріотизм, без якого не може й поваги до інших національностей. На противагу монізму, плюралізм (соціальний, культурний, політичний, ідейний) є першою, хоч і недостатньою умовою толерантності. Другою умовою, через яку у будь-якій країні лежить шлях до міжетнічного порозуміння і злагоди, є громадянська взаємодія представників усіх етносів і культур, їх співпраця задля розвитку суспільства й держави, досягнення кращого життя для усіх її громадян.

Це не означає, що страх перед “націоналізмом” завжди є безпідставним. Все залежить від того, в яку суспільно-політичну доктрину його обертають. Але з самого слова

---

¹⁶ *James, Leonard F.* Western Man and the Modern World. 2. Rivalry, Reason and Revolution. - New York etc.: Pergamon Press Inc., 1977. - P. 116.

¹⁷ Див.: *Богачевська-Хом'як М.* Про вжиток методологій студій жіноцтва в дефініції націоналізму // *Політологічні читання, 1993, № 4, с. 116.*

¹⁸ Див.: *Yael Tamir.* Liberal Nationalism. -- Princeton (New Jersey), 1993. — P. 80.

“націоналізм” треба зняти негативну забарвленість, як її знято з “соціалізму”, “фемінізму” та деяких інших ідеологій, спрямованих, у принципі, на досягнення тієї ж самої мети: самовизволення пригноблених, ущемлених або залежних спільнот та облаштування ними власного життя відповідно до своїх інтересів і прагнень.

Об’єктивне, зважене ставлення до націоналізму як однієї з багатьох ідеологій повинно базуватися на визнанні його *амбівалентності*¹⁹ та на розрізненні його різноманітних доктрин. Дослідниця з Ізраїлю Яель Тамір стверджує, що “ми повинні робити різницю між теорією націоналізму і конкретною націоналістичною політикою так само, як ми робимо різницю між комунізмом і лібералізмом як політичними теоріями і специфічною політикою окремих комуністичних або ліберальних партій”.²⁰ Вона ставить під сумнів правильність протиставлення націоналізму як нібито егоцентричної, партикуляристської ідейно-політичної течії лібералізму як течії універсальній і гуманістичній, стверджуючи, що для націоналізму притаманне органічне поєднання партикулярного і універсального підходів. Він завжди ставить національну історію в міжнародний контекст, співвідносить її з історіями інших націй, закликає дати можливість кожній нації жити під власним політичним дахом. Теорія націоналізму розвиває аргументи, що мають загальне значення і за означенням є поліцентричною ідеологією.
21

Отже, дуже важливим є питання про **доктринальні різновиди націоналізму**. Спільною рисою усіх течій націоналізму є акцентування національної ідеї — ідеї про утворення націями своїх національних держав. А відмінності у трактуванні її змісту та співвідношення з іншими ідеями і іншими завданнями обумовлюють розмежування націоналізму на три найбільш виразних доктринальні різновиди — *демократичний націоналізм, національний екстремізм та шовінізм*.

Демократичний, а точніше ліберально-демократичний націоналізм — це конструктивна течія, що закладена в фундамент більшості демократичних держав. Демократичний націоналізм не заперечує прав людини, а захищає їх, включно з правом національної ідентичності і культурного розвитку. Він розглядає націю та її політико-державне самовизначення не як самодостатність, а в контексті демократизації суспільного життя, реалізації гуманістичних ідеалів. Він робить світ людини духовно багатшим. За своєю природою такий націоналізм апелює до розуму, а не до інтуїції, до загальнолюдської моралі, а не до інстинктів. Стверджуючи необхідність (а в певні періоди — пріоритетність) розв’язання національного питання для даної нації (в тих аспектах, в яких воно існує), демократичний націоналізм не нехтує розв’язанням інших невідкладних завдань політичного, соціального і економічного розвитку. Націоналізм у цьому випадку обумовлений історичним етапом, стадією розвитку тієї нації, яку представляють національні демократи, а їхній демократизм впливає з прагнення включити свою націю в загальноцивілізаційний процес, прилучити її до ринку, демократії і інших надбань сучасної цивілізації.

Засновником українського демократичного націоналізму вважають МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО. Домагаючись повноти національного життя для українського народу, М. Грушевський підкреслював, що Україна не повинна зачиняти дверей перед іншими народностями, обмежувати їх змагання за вільний розвиток своєї культурної самобутності. Прояви шовінізму, винятковості, нетолетарності щодо інших народностей він вважав недостойними і небажаними, а за складних політичних умов — навіть злочин-

¹⁹ Від лат. *ambo* — обидва і *valentia* — сила; суперечливість, двоїстість явища та ставлення до нього..

²⁰ *Yael Tamir*. Op. cit.— P. 80–81.

²¹ *Tamir Y.* Liberal Nationalism. — Princeton (New Jersey), 1993. — P. 80–83.

ними. Його теоретичні настанови повністю відповідали практичним крокам Центральної Ради та уряду УНР в галузі національної політики.

Ця національно-демократична традиція отримала подальший розвиток серед частини української діаспори, а також в самій Україні, особливо в період після II світової війни, коли зазнав краху інтегральний націоналізм. Демократичним був націоналізм шестидесятників. Національно-демократичні сили були основною рушійною силою під час боротьби за суверенітет і незалежність у 1989–91 роках. З націонал-демократичних позицій виступає більшість політичних сил посттоталітарної України, визнаючи необхідність правової держави, гарантії рівних прав та громадянства етнічним меншинам в Україні, їх залучення до державотворчих процесів.

Демократичний націоналізм, по суті, притаманний усім державним націям з ліберальним конституційним ладом, але має певні відмінності у двох типах країн: там, де національна державність існує тривалий час і їй уже ніщо не загрожує, і там, де така державність щойно утверджується і до певної міри ще перебуває під загрозою. У другому випадку демократичний націоналізм, сповідуючи ті ж самі принципи, що й у першому, по формі менш толерантний; він більше наголошує на правах нації (особливо в царині мовно-культурного розвитку), на проблемах її безпеки, частіше апелює до емоцій. На те є вагомі причини: 1) продовжується опір середовища — претензії імперського центра, недостатнє визнання в світі, проблеми внутрішньої легітимації нової влади, у т. ч. її визнання з боку компрадорських кіл, котрі більш ніж непогано почувалися в старі імперські часи; 2) виникає проблема виправлення наслідків “історичної несправедливості” стосовно корінної нації, пов’язаних із фактами дискримінації в минулому. Її вирішення потребує певних “компенсацій”, які іноді не повністю узгоджуються з ліберальним принципом формальної рівності. В принципі, ця проблема може бути вирішена лише на основі взаємної толерантності та доброї волі людей, що здійснюють політику.

Зовсім іншим за настроями і наслідками є право-радикальний націоналізм. В усіх його модифікаціях (тоталітарний, інтегральний, екстремістськи-терористичний, шовіністичний, неофашистський) він не бачить і не знає нічого, окрім проблеми самоствердження своєї нації. Йому властиві гіперболізація національних завдань, схильність до насильницьких методів боротьби, пошуки ворогів, непримиренність. Право-радикальний націоналізм сповідує цінності сили, енергії, елітарності і готовий до використання збройної боротьби, покладаючись на гасло “мета виправдовує засоби”. Його соціально-філософську базу складає не лібералізм, а віталізм та інтуїтивітизм, про які йшлося вище.

Національний екстремізм і шовінізм — це два, протилежні за завданнями, але однакові за методами боротьби різновиди право-радикального націоналізму. Перший із них притаманний націям, що самостверджуються, другий — панівним націям або таким, що прагнуть домогтися панування над іншими народами. Якщо в ньому присутній момент біологічного обґрунтування переваг власної нації та її політичних цілей, то він перетворюється у расизм (див. таблицю 10. 2).

Різновидом право-радикальної ідеології, що з’явилася ще наприкінці минулого століття, був інтегральний націоналізм. Згідно характеристики Дж. Армстронга, йому були притаманні такі риси: 1) віра в націю як найвищу цінність, якій повинні підпорядковуватись усі інші цінності; 2) містична ідея солідарності всіх індивідуумів, що складають націю (вона, як правило, ґрунтується на припущенні, що біологічні риси і незворотні наслідки історичного розвитку згуртували індивідів в одне органічне ціле); 3) підпорядкування раціональної аналітичної думки “інтуїтивно правильним” емоціям; 4) вираження “національної волі” через сильного лідера і групу націоналістичних ентузіастів, зоорганізованих в одну партію; 5) прославлення дії (чину), війни, насильства як вищих проявів біологічної життєздатності нації.

Націоналізм та його крайні форми.

національний екстремізм	← ← націоналізм → →	шовінізм
<p>☞ різновид політичного екстремізму, що апелює до національної ідеї, гіперболізуючи значення національних завдань, проявляючи непримиренність, схильність до використання насильницьких, у тому числі методів збройних методів боротьби і т.п.;</p> <p>☞ його корені взагалі можна охарактеризувати як екстремальні умови існування нації та боротьби за її політичне самовизначення; інколи вони не мають нічого спільного з національним відродженням, а є соціальними або психологічними.</p>	<p>☞ природний рух нації за збереження своєї ідентичності, культурної самобутності, за політичне самоствердження та утворення національних держав;</p> <p>☞ ідеологія нації як суб'єкта політичного процесу, теоретичний вираз цієї суб'єктності;</p> <p>☞ різноманітні політичні доктрини і рухи, що формуються під впливом тих умов, у яких відбувається самоствердження націй.</p>	<p>☞ націоналізм панівної нації, що обґрунтовує або домагається на практиці панування над іншими народами, в силу своєї уявної вищості;</p> <p>☞ корені шовінізму можуть бувають пов'язані або</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) з довготривалим існуванням нації в імперському статусі або 2) з ущемленістю інтересів при збереженні (чи набутті) імперських амбіцій.

У I пол. XX ст., як реакція на поразку в боротьбі за незалежність в 1917-1921 р.р., певного розповсюдження інтегральний націоналізм набув і в Україні. Це стосується, передусім, ідеології "чинного націоналізму" ДМИТРА ДОНЦОВА та діяльності націоналістичних рухів, що цією ідеологією керувалися. Д. Донцов трактував націю як абсолютну цінність, принципово відкидаючи усі політичні вартості, що виходили за межі національного інтересу. У протилежність до більшості діячів української новітньої державності, які бачили національне визволення в контексті універсальних ідей свободи і справедливості, однодумці Донцова ставились до міжнаціональних стосунків як сфери боротьби за існування, у якій усе вирішується силою. Тоталітарні аспекти донцовського націоналізму проявлялись у виразних симпатіях до корпоративного суспільного устрою, у прагненні всеохоплюючого впливу на життя українського суспільства; у тому, що послідовники Д. Донцова повністю і беззастережно підпорядковувались ідеології чинного націоналізму та організаційній дисципліні.

Дж. Армстронг зазначає, що вчення Донцова нагадувало інтегральний націоналізм кінця XIX століття, хоча більшість його ідей походила від поглядів німецьких націоналістів Фіхте і Гардера. За словами В. Винниченка, український тоталітарний націоналізм — явище психологічно-національне. Його мета — здобуття власної держави або українізація її. Він виник не під час української революції і не в опозиції до неї або в страху перед нею, як це було з іншими тоталітаризмами. Його поява зумовлена великою національною гіркістю, пекучим гнівом, обуренням за те, що українська революція, на яку покладали стільки надій, яку так любили, не справдила своїх обіцянок.

Антидемократичні, тоталітарські риси "чинного" націоналізму знайшли своє завершення в "націократії" М. Сціборського, який, зокрема, писав, що в його розумінні нації та держави український націоналізм споріднений з фашизмом, що здорова нація шукає поширення назовні, не може існувати без національно-державного імперіялізму. Проте

вже на початку 40-х років досить відчутною стала криза "чинного націоналізму", засвідчивши його невідповідність корінним інтересам національно-визвольних змагань українського народу. Все більшого значення почав набувати демократичний націоналізм.

Усі течії право-радикального націоналізму є різновидом політичного екстремізму, що використовує національні, імперські (або расові) гасла для досягнення своїх політичних цілей. Часто його корені — загальносоціальні або загальнополітичні. Тому й пояснення причин домінування цього націоналізму треба шукати не в природі національних рухів як таких, а у тих суспільних умовах, за яких вони розгортаються. Чим складнішими є ці умови, тим більшими, за загальним правилом, будуть можливості для розповсюдження крайніх форм націоналізму. І, навпаки, за сприятливих умов розвитку нації її націоналізм майже непомітний, він набуває форми поміркованого, державницько-реформаторського націоналізму, що наголошує на необхідності поєднання національної ідеї і загально-цивілізаційних надбань людства.

✍ Отже, існує націоналізм як прагнення нації до збереження своєї ідентичності, створення умов для розвитку своєї самобутності, як пошуку шляхів політичного самоствердження, передусім через утворення власної держави. А є націоналізм як гіпертрофія цих прагнень, як ексклюзивна ідея нації, якій підпорядковуються усі інші ідеї і прагнення. Право-радикальний націоналізм, при всій його супер-патріотичній риторичності, є сьогодні анахронізмом в Україні (відголоском інтегрального націоналізму), і може призвести тільки до деструктивних наслідків.

Більшість типологій націоналізму в західній літературі нині будуються за зразком бінарного протиставлення ліберального (громадянського) націоналізму країн Заходу і етнічного націоналізму країн Центральної та Східної Європи, що було запропоноване Г. Коном ще в 60-ті роки. В основу такого протиставлення кладеться класифікація націоналізмів за країнами (польський, український, німецький тощо) та за історичними епохами. В теоретичному відношенні такий підхід не є правомірним, бо ототожнює окремі тенденції в націоналізмі з його географічно-державними формами. Націоналізм різних народів справді неоднаковий. І географічна його класифікація дає нам зручності конкретного вивчення і фактологічного описання різних історичних форм націоналізму. Проте вона має сумнівну цінність з точки зору її аналітичних можливостей щодо вивчення природи і суспільної ролі націоналізму, з'ясування причин переважання в ньому тих чи інших тенденцій. Як зазначає А. І. Міллер, усі тенденції фактично присутні в кожному націоналістичному дискурсі, і "питання полягає в тому, які обставини роблять ту або іншу тенденцію домінуючою"²². Істотними є **відмінності націоналізму** моноетнічних і поліетнічних націй; спільнот, які сконцентровані на своїй історичній території, і тих, що переважно проживають у діаспорі; націоналізм домінуючої групи в багатонаціональних державах-імперіях і націоналізм меншин тощо. В сучасній Україні головними є відмінності *право-радикального, екстремістського націоналізму*, з його ексклюзивним підходом до розуміння національної ідеї, і поміркованого, *державницько-реформаторського націоналізму*, що наголошує на необхідності поєднання національної ідеї і загально-цивілізаційних надбань людства. Практично відсутній (або мало відомий) український шовінізм, що обґрунтовував би зверхність української нації над іншими народами.

Серед найменш популярних ідеологічних течій в Ідейно-політична доктрина фашизму комунікативному просторі сучасної політики — *фашизм як край антидемократична, радикально-екстремістська течія*. Його часто трактують як вияв і наслідок націоналізму, однак по-суті він має глибші корені і ширший зміст. Правильніше його трактувати як "прояв кризи моралі і культури, наслідок краху традиційних релігійних і гуманістичних цінностей. Фашизм

²² А. І. Міллер. Национализм как теоретическая проблема (Ориентация к новой исследовательской парадигме) // ПОЛИС. — 1995. — № 6. — С. 56.

розвинувся з безумства, народженого Першою світовою війною, з невпевненості і політичної незрілості, з бунту проти розуму і з реакції на розпад суспільних зв'язків”.²³ Значну роль у його популярності після I світової війни зіграв страх перед “більшовицькою загрозою”. Сприяла також готовність суспільства примиритися з насильством, якої не було до війни.

На відміну від ліво-радикальних ідейно-політичних течій, фашизм не мав якоїсь однієї системно викладеної ідеологічної теорії, бо заперечував раціоналізм як такий. Ідеологи фашистських партій були незначними особистостями, а лідери — фюрер і дуче — хоч і були одноосібними натхненниками руху, особливих ідеологічних претензій не мали. Вони вважали себе людьми дії. І все ж, фашизм сформувався на сукупності вірувань, цінностей та ідей — *расової виключності, антисемітизму, антидемократизму, антибільшовизму, ідеалах територіальної експансії та вождизму, масових етатистських настроїв* — що дає підстави трактувати його як ідеологію. Фашизм базувався переважно на міфологічних та ірраціональних аргументах, які передбачала афектні, популістські форми політичної пропаганди і, на думку спеціалістів, ніколи не переміг би в державі без ліберальних свобод і, зокрема, без свободи агітації.

Серед різновидів історичного фашизму (того, що вже відійшов у чистій формі у минуле) — **італійський етатистський²⁴ фашизм**, з його культом держави, та **німецький гітлерівський націонал-соціалізм (нацизм)**, що возвеличував німецьку націю, спираючись на аргументи расистського характеру. Питання про **причини перемоги** цих течій все ще дискутуються істориками і політологами, але чи не найголовнішою підставою було те, що у важкі часи економічної кризи й політичного безладу, які переживали суспільства Італії і Німеччини після I світової війни,

|| *ці рухи виступили не з вузько-групових, а з загальнонаціональних позицій, заявили про прагнення до солідарності й порядку. Їх непослідовні, псевдонаукові ідеологічні концепції обіцяли порятунок від хаосу і національне піднесення, в які було багато охочих вірити.*

Чи були ці дві течії: італійський фашизм та німецький нацизм втіленням однієї ідеологічної доктрини чи різних? Є автори, що схиляються до другої позиції²⁵. І справді, філософське обґрунтування італійського фашизму відрізнялося від того, на що посилалися нацисти: Мусоліні заперечував расизм, апелюючи до нації у політичному сенсі і до держави; Гітлер експлуатував ідеї народу, раси і німецької громади. Проте відмінності не були суттєвими для практики, і того, що їх об'єднувало було більше, ніж відмінностей. Можна назвати низку спільних ідей, що дають підстави до їх об'єднання в **одну ідеологію під загальною назвою фашизму** (принаймні ретроспективно):

- *сильна державна влада* на протигагу слабосилому лібералізму;
- *ідея вищості державних інтересів* порівняно з інтересами особи;
- *вождизм* — нове явище для правих рухів;
- *велич нації, народу, держави як найвища цінність і мета*, що протиставлялась “фальшивим”, з їхньої точки зору, ідеалам рівності і гуманізму;
- *нетерпимість* до інакомислячих;
- *відверта ставка на силові методи* досягнення цілей;
- *агресивні форми поведінки*;
- *провокування суспільної напруги та здійснення підричних акцій*.

²³ Уолтер Лакер. Сущність фашизму // *Проблеми Восточной Европы*. № 47—48. — С. 18.

²⁴ Від франц. *etat* — держава.

²⁵ Див. наприклад, *Кость Бондаренко*. Фашизм в Україні. До історії проблеми // *Українські варіанти*. — 1997. — № 2. — С. 74—82.

Умберто Еко навіть перераховує низку ознак того, що він називає Ур-Фашизмом — фашизмом як вічним і універсальним явищем²⁶. Тому не дивно, що сучасні право-радикальні течії з цими ознаками також прийнято називати фашистськими або неофашистськими. Їх спільними рисами, за словами У. Лакера є “шалений націоналізм, віра в могутність держави і чистоту нації, ненависть до парламентсько-ліберального устрою суспільства, опозиція до комунізму, з одного боку, і до капіталізму, з іншого”.

До **сучасних різновидів фашизму** можна віднести: *неонацизм*, який базується на традиційних ідеях гітлерівського націонал-соціалізму; *націонал-лібералізм*, що більш терпимо ставиться до індивідуалізму та автономії особи; *неофашизм*, де переважають ідеї "патріотизму" і "народного ґрунту", "природної держави" з "безпощадним" урядом; *комунофашизм*, що висуває ідеї досягнення рівності та справедливості шляхом насильницького знищення демократії на підставі авторитету "провідних" класів або націй.

В наш час радикалістські, конфронтаційні та догматичні ідеології популярні лише серед вузького кола людей у країнах, що мають давні демократичні традиції. Водночас, у перехідних суспільних системах, а також у країнах з поляризованою соціальною й політичною структурою, де є висока питома вага маргіналів, ідеологічні суперечки відіграють провідну роль в еволюції політичних режимів. Значне місце тут займають радикалістські течії (комунізм, неотроцькізм, різні напрямки фашистської ідеології, ідейні модифікації "нових лівих" та "нових правих", теократичні різновиди реакційних фундаменталістських вчень та ін.), які пропонують "хірургічні" методи для вирішення суспільних та політичних суперечностей.

Інші ідеології: фундаменталізм; фемінізм, енвайронменталізм

Особливе місце серед право-радикальних ідеологій сучасності займає **релігійний фундаменталізм**. Він базується на вірі у буквальний зміст священних текстів (Біблії, Корану, Талмуду тощо) та в необхідність їх суворого дотримання і впровадження в життя. Особливо впливовим і відомим у світі став **ісламський фундаменталізм** або просто **ісламізм** в Ірані після революції

1979 р. Він виходить з того, що іслам — це не тільки релігія, але й соціально-політична система; відзначається войовничістю, фанатизмом, намаганням силою нав'язати свої вірування іншим. Частина авторів вважає його різновидом сучасного фашизму. Це обґрунтовується наявністю таких спільних цінностей і рис цих доктрин, як:

- поєднання релігійного фундаменталізму з націоналізмом;
- анти-комунізм і анти-капіталізм одночасно;
- нетерпимість і політичний тероризм;
- утвердження переваги колективного над індивідуальним;
- заперечення свободи людини і інших ліберальних цінностей,
- особлива влада еліти і диктаторські методи правління;
- фанатизм і агресивність та інш.

Зростання фундаменталізму веде до між-релігійних конфліктів і насильства. Прикладом може бути ворожнеча і тероризм у відносинах між мусульманами, індусами і сікхами в Індії, що переносяться також на міждержавні відносини Індії та Пакистану і вже призвели до ядерного озброєння цих південно-азійських держав.

Фемінізм — ідеологія, що бере свої витoki з лібералізму і захищає права жіноцтва. Він має давню історію — принаймні з другої половини XIX ст. Саме в той час було визнано існування “жіночого питання” і в Україні. Жінки-феміністки включилися в просвітницьку роботу, соціальну діяльність, почали ставити питання про рівність прав жінок з чоловіками. Теперішня стадія фемінізму починається з 1960-х–70-х років нашого століття.

²⁶ Еко Умберто. Ур-фашизм // Сучасність. 1996. № 5. – С. 43-51.

Феміністичний рух набуває різного спрямування залежно від епохи і проблем, які залишаються невирішеними у суспільстві без жіночої участі. Боротьба **за надання жінкам виборчих прав та про право рівного доступу жінок до освіти** — це проблеми перших десятиліть нашого століття. В роботах Н. Кобринської, Х. Алчевської, О. Кобилянської були сформульовані погляди на становище та роль української жінки в суспільстві, яку пізніші дослідники назвали **концепцією прагматичного фемінізму**. Коли ж у 1887р. зусиллями Наталі Кобринської та Олени Пчілки було видано жіночий альманах “Перший вінок”, то мета руху була сформульована як **національне відродження**.

Дослідниця жіночого руху в Україні, професор із США Марта Богачевська-Хом’як вважає, що поняття *фемінізму* незрідка хибно трактується як у країнах Східної Європи, так і в США. У першому випадку на нього дивляться як на рух “розжирілих” жінок середнього класу, які здобули вищу освіту та ніде не працюють і мають тому забагато вільного часу; у другому — як на рух “революціонерок”, що відкидають усталені норми та звичаї щодо сім’ї і ролі в ній жінки й прагнуть невідомо чого.

Насправді ж, **фемінізм — це рух жінок за людські права**. Його основна ідея полягає в тому, щоб створити можливість для жінок прожити життя у згоді зі своїми бажаннями, домогтися, щоб їх трактували як рівноправних членів суспільства на роботі, вдома й у політиці, а не поводитися, як з власністю, вирішуючи все за них.

В деяких країнах наслідки впливу феміністичних ідей і рухів досить значні, навіть у сфері політики. Перед у цьому питанні ведуть скандинавські країни. Так, у шведському парламенті жінки складають 40,4% депутатського корпусу і 50% членів уряду (з 22 міністрів 11 — це жінки). У Норвегії серед парламентарів жінки складають 39,4%, у Фінляндії — 33%. Зараз жінки цієї країни висунули гасло: “Сто жінок до Едускунти!”, що дорівнює 50% від усіх депутатів парламенту Фінляндії. У Франції жінки складають третину теперішнього соціалістичного уряду Л. Жоспена. Більшість європейських демократій з пропорційною та змішаною системою виборів, де голосування здійснюється за партійними списками, пішли шляхом квотування відсотка жінок у виборчих списках та в керівних органах партій: не менше ніж 1/3 керівних посад віддають жінкам такі партії ХДС–ХСС в Німеччині, ФСП, більшість партій Норвегії тощо.

В новобраній Верховній Раді України (1998 р.) — 33 жінки, що складає біля 8% її складу (у попередній було — 4%). А чи потрібно більше? І чи бажають цього самі українські жінки?

Хибне уявлення про те, що проблеми рівноправності жінки і захисту “жіночих прав” у нас не існує, пов’язане з наступними чинниками:

- втомленістю українських жінок від тієї “пролетарської рівності”, яку гарантувала їм колишня радянська система і від якої вони хотіли б сховатись у тихий куточок “буржуазної нерівності”, щоб відпочити;
- нинішньою незабезпеченістю існування і щоденними турботами про кусень хліба для себе й для сім’ї (феміністичний рух виникав або в середовищі заможних і освічених жінок, близьких до вищого або добре забезпеченого середнього класу);
- *початковою* стадією розвитку плюралізму й демократії, які ще не увійшли в політичну культуру народу, а отже й не підказують йому, що нормальним станом є не “розподіл” праці за ознакою статі, а рівномірна представленість усіх повноцінних громадян в органах влади.

Така представленість необхідна принаймні з двох причин: по-перше, жінки, внаслідок специфіки свого менталітету, надають більшої ваги тим проблемам, від невирішеності яких суспільство страждає нині і може ще більше деградувати в майбутньому. Це сім’я, працевлаштування молоді, освіта, культура та інші. А по-друге, непередставленість жінок у вищих сферах врядування зменшує політичний потенціал нації рівно вдвічі, що за наявності такої проблеми як незформованість еліти і брак кадрів —

неприпустима розкіш. Третьою причиною, звичайно, є головна ідея фемінізму — право жінки на самоствердження в усіх сферах суспільного життя, без винятку.

Енвайронменталізм — це нова ідеологія і новий рух, що зародились у II пол. XX ст., коли сформувалось розуміння, що бездумно “брати від природи” людина не може безкінечно. Протягом 60-х років по всьому світу виникли партії і рухи “зелених”, які висунули як пріоритетне завдання збереження і покращення природного довкілля. Це вимога поміркованих, так званих “світло-зелених”. Більш радикально налаштовані “темно-зелені” вимагають кардинально змінити спрямування сучасної цивілізації, відмовитись від споживацтва і економічного зростання як головної мети урядів, змінити спосіб життя.

Україна має глибоке коріння зацікавленості цими проблемами, що сягає теоретичних здобутків у галузі осмислення нових стосунків людини і природи нашого видатного земляка, академіка М. Вернадського. Його теорія ноосфери може бути міцним теоретичним підґрунтям ідеології енвайронменталізму. Діють в Україні й відповідні громадські рухи та організації, а в парламенті Партія зелених має окрему фракцію. На жаль, вона представлена, в основному, прагматиками-бізнесменами, які використали партію як трамплін для здобуття влади. Справжній впливовий рух “зелених” поки що у нас не сформувався.

Висновки.

Ідеологія — різновид теоретичної політичної свідомості, що поєднує знання і вірування і має три основні особливості: 1) відзначається високим рівнем систематизації та узагальнення поглядів на суспільний розвиток і його проблеми; 2) залежить від інтересів певних суспільних груп; 3) формулює ідеали і цінності, а на їх базі - цілі групових суб'єктів політики.

Існує декілька підходів до розуміння природи ідеології та джерел її формування; в сукупності вони дають адекватне відображення розмаїття політичних ідеологій та шляхів їх формування.

Ідеології базуються на певних сталих принципах, але можуть змінювати свій конкретно-історичний зміст взаємності від умов епохи і країни.

Універсальною ідеологією сучасності є лібералізм, на якому ґрунтуються сучасні правові і демократичні системи.

Більшість інших ідеологій перебувають у певному зв'язку з ідеологією лібералізму: вони сформувались або в розвиток якихось його ідей, застосувавши їх до інших сфер і суб'єктів, або на протигагу його принципам і постулатам.

До демократичних ідеологій відносяться лібералізм, консерватизм, соціал-демократизм; до анти-демократичних — комунізм, фашизм, фундаменталізм.

Деякі ідеології, як наприклад, націоналізм охоплюють доктрини різного політичного спрямування: від ліберально-демократичних тоталітарних.

Політична доктрина — це ідеологічна схема, пристосована до потреб політичної боротьби певного колективного суб'єкта політики; інакше кажучи — це ідеологія на програмно-політичному рівні свого функціонування.

Намагання владних структур нав'язати одну ідеологію всьому суспільству веде до “ідеократії” і тоталітаризму.

В умовах ідейного плюралізму ідеології відіграють у суспільствах важливі політичні функції: інтегративну, нормативно-орієнтуючу, мобілізуючу та ін.

Терміни для повторення.

ідеологія

теоретико-концептуальний рівень ідеології

програмно-політичний рівень ідеології

ідейно-політична доктрина
ідеологія лібералізму
“неолібералізм”
соціальний лібералізм
консерватизм
неоконсерватизм
традиціоналізм
лібертаризм
християнсько-демократична ідеологія
соціалізм
революційний марксистський комунізм
ленінізм
націоналізм
національний екстремізм
шовінізм
фашизм
ісламський фундаменталізм
фемінізм
енвайронменталізм

Список рекомендованої літератури.

- Белл Д.** Конец идеологии // *Новое время*. — 1990. — № 27.
- Борисова Т. В., Исакова И. В.** Философия “зеленых”. Возможные пути развития общества // *США: экономика, политика, идеология*. — 1991. — № 4. — С. 89–94.
- Гарбузов В. Н.** Консерватизм: понятие и типология // *ПОЛИС*. — 1995. — № 4. — С. 60–68.
- Донцов Д.** Націоналізм. — Львів, 1926.
- Еко У.** Ур-Фашизм // *Сучасність*. — 1996. — № 5. — С. 43–51.
- Желев Ж.** Фашизм. Документальне дослідження німецького, італійського та іспанського фашизму // *Філософська і соціологічна думка*. — 1991. — № 1. — С. 127–143.
- “Зеленые”:** идеология и политика. — М., 1985.
- Кістяківський Б.** Держава і особистість / Вибране. — Київ: Абрис, 1996. — С. 237–274.
- Колодій А.** Демократичний націоналізм і лібералізм про права нації і права особи // *Українські варіанти*. — 1997. — № 2. — С. 46–61.
- Консерватизм** как течение общественной мысли и фактор общественного развития // *ПОЛИС*. — 1995. — № 4. — С. 33–59.
- Лакер У.** Сущность фашизма // *Проблемы Восточной Европы* (Вашингтон). — 1996. — № 47–48. — С. 5–102.
- Либерализм и демократия** (монотематический номер) // *ПОЛИС*. — 1994. — № 3.
- Лисяк-Рудницький І.** Інтелектуальні початки нової України. Консерватизм. Націоналізм. Правопорядок і революція // *Політологічні читання*. — 1993. — № 4. — с. 227–283.
- Орлов Б.** Социал-демократия Запада: ценности и ориентиры // *Диалог*. — 1990. — № 12.
- Попович М., Фінько А.** Українські ліберали // *Сучасність*. — 1993 — № . — С. 71–87.
- Сарбей В. Г.** Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна. — К., 1990.
- США:** консервативная волна. - М.: Прогресс, 1984.
- Чалікова В.** Ліберали, ліберальне, лібералізм // *Сучасність*. — 1993. — № 11 . — С. 51–70.

Заблоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія / Віталій Петрович Заблоцький . – Донецьк : Янтра, 2001 . – 367 с.